

ПРИРОДОВІДТВОРЕННЯ ЯК ПРІОРИТЕТ ЗБЕРЕЖЕННЯ СТЕПОВОГО ЛАНДШАФТУ УКРАЇНИ

В.П. Воровка, О.А. Марченко, О.В. Непша
Мелітопольський державний педагогічний університет

Степові ландшафти є природно-територіальними комплексами степової зони, яка за територією займає близько 40% території України [1]. Вони сформувалися в умовах надлишкового тепла і недостатньої зволоженості території упродовж останніх 16 тис. років та характеризуються в природному стані переважанням чорноземних ґрунтів і трав'янистої степової рослинності. Сприятливі природні умови та штучна компенсація недостачі атмосферної вологи обводненням і зволоженням території призвели до активного сільськогосподарського освоєння території. Внаслідок цього природний рослинний покрив степової зони разом з ґрунтами, тваринним населенням та іншими природними компонентами ландшафтів зазнали значних деградаційних змін. Частка природних степових ділянок зменшилася настільки, що вимірюється вже одиницями відсотків, а при характеристиці рослинного покриву і ґрунтів науковцями вже десятки років використовується термін "відтворений" або характеристика здійснюється у минулому часі.

Проблема відновлення степових ландшафтів не є новою – вона піднімалася ще у часи В.В. Докучаєва, але до цих пір залишається не вирішеною. Для природних геосистем степової зони України на початку ХХІ століття актуальні ті ж питання, що і сто років тому. Вчені України та інших країн, які розміщені у межах степових ландшафтів, намагаються дати відповідь на ряд питань, пов'язаних з відновленням природи степу:

- що буде, якщо ми втратимо степову зону як географічний феномен?
- який вибрати шлях розвитку, щоб зберегти природу степу?
- чи можлива гармонія в степовому природокористуванні?
- де межа впливу людини на степову біоту?

Науковцями здійснюються спроби розробити програму дій і, зокрема, що робити сьогодні, завтра чи в найближчі роки для запобігання втрат функціональної здатності геосистем в умовах економічної, адміністративної і земельної реформ, становлення

ринку землі, наслідків вступу країн до Всесвітньої торгівельної організації?

"Наши степи прежде и теперь" В.В. Докучаєва близькі тільки за природоохоронною проблематикою, але істотно розрізняються за природним потенціалом. Сто років тому його ще вистачало, щоб дозволити степам порівняно швидко відновлюватися і демонструвати приклад невичерпного багатства живої природи. В.В. Докучаєв був абсолютно правий, коли писав про обґрунтування заповідання степів і створення в європейських степах наукових стаціонарів.

Саме по собі заповідання виявилось малоефективним засобом збереження степів – на рівнинних просторах степової зони заповідні степові екосистеми на вододілах майже не представлені, оскільки вододіли використовувались під сільськогосподарське виробництво найінтенсивніше. Основна увага у дорадянські і радянські часи при створенні заповідних територій рівнин зверталася на інтразональні екосистеми (лісові, водно-болотні, заплавні, крейдових оголень і ін.). Аналіз природоохоронних територій на прикладі Запорізької області показав, що на вододілах вони представлені переважно останцями-могилами та прилеглими до них територіями, оскільки ті були незручними для обробки. При створенні гірських природоохоронних комплексів у гірських регіонах орієнтувалися винятково на високогір'я і середньогір'я, що привело до майже втрати унікального явища – гірських незайманих степів Кавказу і півдня Сибіру [2].

Не ефективна і заступницька охорона рідкісних видів степової флори і фауни. Приймаючи різні заходи для відновлення популяцій, розведенню рідкісних видів і реінтродукції, ми забуваємо, що відновлене поголів'я вимагає значних площ степових місцеіснувань, бажано нефрагментованих і достатніх в кормовому, міграційному і захисному відношеннях. Чи достатні для цього дрібноконтурні і кластерні природоохоронні території – "острови" в аграрному й індустріальному ландшафтах степової зони? Невеликі і малі природоохоронні території для відновлення степової флори і фауни є неефективними, про що свідчать багаторічні дослідження С.В. Кірікова [3], який простежив тисячолітню історію фауни степів і показав, як послідовно з неї випадали ключові компоненти – копитні і хижі через те, що їхні місця існування ставали дедалі дрібнішими.

Вчені-природоохоронці прийшли до висновку, що необхідно пропагувати збереження традиційних форм степового природокористування як основи для відтворення давно адаптованої до екстенсивного господарства степової біоти. Розвиток традиційних форм природокористування, екологічно чистого і безпечного виробництва мають сприяти відновленню природних степових ландшафтів.

У нас в країні є Лісовий кодекс, але, як і в інших державах, немає Степового кодексу, хоча степи, займаючи значно більшу площу за лісову природну зону, по внеску в економіку України дають безперечно набагато більше, ніж ліси. Проблема не очевидна для осіб, що приймають рішення в країні. Це вони визначили, що за збереження степових екосистем за межами природоохоронних територій загальнодержавного рівня відповідає аграрне відомство. Та не просто відповідає, а визначає ті "клаптики" неораних земель, що залишилися, переважно як "природні кормові угіддя" – сіножаті чи пасовища. Особам, які приймають рішення, не приходить в голову думка, що степ може бути просто степом, як ліс – лісом.

А тут ще й лісники зі своїми планами обліснення малопродуктивних схилкових земель зі степовими асоціаціями. А хто з них визначав продуктивність і, найголовніше – цінність степових рослинних угруповань до того, як пустити під плуг степову дернину і висадити ліс, причому у несприятливих лісорослинних умовах. Чому залісненню не підлягають заплавні ділянки малих степових річок, де природа створила відповідні лісорослинні умови і де ліси колись були природними утвореннями?

Управлінські органи з легкістю оголосили незручними для агровикористання і віддали під сіножаті і пасовища степові балки, улоговини і лощини – унікальні рефугії степової флори і фауни. Завдяки тим же управлінцям створені тисячі дамб на малих річках степової зони, які майже винищили річкову мережу, перетворивши її в сезонно пересихаючу і позбавлену заплав мережу струмків зі зміненими гідрологічним режимом та фізико-хімічними властивостями води.

Природоохоронні інвестиції потрібні степовим регіонам, причому, як стверджує А.А. Тішков, можна відразу отримати 5-10-разовий прибуток [4]. А про біорізноманіття і говорити нічого: інвестував в оптимізацію землекористування – знизив

навантаження на периферійні землі господарств із напівприродними пасовищами і улоговинами, вклав кошти в підвищення продуктивності ріллі – відпала необхідність у використанні низькопродуктивних угідь, освоєнні цілини і старих залежів. Та й відновлення чорноземів при встановленні ощадливих режимів використання агроландшафту – ефективний засіб стабілізації глобального балансу вуглецю і, відповідно, клімату. У цьому випадку у власника землі, зайнятого аграрним виробництвом, виникає реальний стимул думати не про розширення ріллі, а про підвищення її продуктивності. Земельні ресурси, що вивільнилися, стають "полігонами" для екологічної реставрації.

Виділити чисто екологічні проблеми степової зони важко. Виходять аграрні з екологічним відтінком. Не витримати степовій зоні та її біоті без піклування або невтручання з боку людини. Крім того, непродумана аграрна політика змушує шарахатися виробника сільгосппродукції від однієї крайності в іншу – то кидати ріллю, то повторно її освоювати. Про яку охорону живої природи може йти мова, якщо на якісне вирощене зерно (буде то пшениця чи соняшник) можна, як і сто років тому, одержати світову ціну. А це пустить під плуг останні цілинні ділянки степів, навіть без узгодження з природоохоронними відомствами.

А.А. Тішковим були сформульовані "десять пріоритетів" збереження біорізноманіття степів [5] – для тих, хто таки вирішив поборотися за зникаючий біом:

1) Необхідність екологізації аграрного виробництва й оптимізації землекористування. Тут головний методологічний підхід – збереження біорізноманіття в процесі його використання, а головний метод – диференціація режимів використання земель у степовій зоні, серед яких за площею бажано надавати перевагу напівприродним і природним геосистемам. Тоді існування високопродуктивної ріллі знімає навантаження з прилягаючих земель, забезпечує резерв для їхньої екологічної реставрації, дозволяє знизити прес випасу на напівприродні трав'яні екосистеми. За підрахунками багатьох вчених, співвідношення таких земель повинно бути 60:40 на користь високопродуктивних, а 40% території мають займати екологічно стабільні землі з ощадливим режимом природокористування. Реальна ж частка екологічно стабілізуючих земель у степу складає 15-20%.

2) Створення економічних і соціальних стимулів для екологізації аграрного господарства. Інвестиції в аграрний комплекс країни за останні 10 років в обсязі державних інвестицій знизилися, а капітальні вкладення скоротилися. Аграрному господарству степової зони потрібні реальні пільги для випадків, коли фермер чи керівник великого господарства стає на шлях збереження і відновлення живої природи на своїх землях. Наприклад, за допомогою пільгового кредитування, механізмів застави й екологічного страхування. На даному етапі досить підтримати ініціативи землекористувачів з надання ділянок своїх земель під елементи регіональної екомережі із установами на них ощадливого режиму експлуатації (наприклад, певних пасовищних навантажень, сезонності використання, створення буферних і заповідних територій, притулків і ін.). Не треба говорити, що наші селяни не підуть на це. Треба навчити, зацікавити, дати приклади позитивної практики.

3) Широкомасштабна екологічна реставрація. Немає нічого актуальнішого для практики збереження степових ландшафтів, чим відновлення місцеіснувань степових рослин і тварин. Агроландшафт став притулком багатьох, не тільки звичайних, але і рідкісних, степових видів. Саме втрата місцеіснувань – головна причина деградації степової біоти. Та й для формування екомереж необхідні "антифрагментаційні" дії, що повинні забезпечити безперервність степових екосистем. На сьогоднішній день екологічної реставрації потребують не менш 10-20% земель степової зони, що не розорюються і здатні виконувати функції елементів екомережі. Найбільш дешевими й ефективними заходами екологічної реставрації є забезпечення перелогового режиму і зниження пасовищних навантажень. Більш дорогі, але ефективні у відношенні відновлення біосферних функцій – роботи зі стимулювання вторинної сукцесії за рахунок підсіву насіння і турботи про відновлювану рослинність (шляхом сінокосіння, помірною випасу, регульованих випалювань і ін.). Для цього необхідна розробка регіонально адаптованих схем екологічної реставрації, створення регіональної мережі розплідників дикої флори.

4) Підтримка традиційних форм степового сільськогосподарського виробництва [6]. У цьому відношенні дуже багато вже зроблено з боку вчених, громадських організацій та

управлінських органів. Але не факт, що усі без винятку традиційні господарства здатні виконувати функції елементів регіональної екомережі. Що є особливо цінним на землях традиційного степового природокористування? Звичайно мозаїка умов, що забезпечує підвищену ємність і розмаїтість угідь. Як правило, "традиційні" господарства в їхньому сучасному виді виявляються монопрофільними (що спеціалізуються на овочівництві, скотарстві, свинарстві, вівчарстві, тощо). Важливо підходити більш комплексно і вписувати господарства в наявну мережу загальнодержавних і місцевих природоохоронних комплексів (таких, як буферні зони національних парків та ін.). І вони перестануть бути "островами" у степовому агроландшафті, а почнуть більш ефективно функціонувати як елементи екомережі.

5) Створення регіональних екомереж для забезпечення повсюдності охорони природи в освоєних регіонах. Стало вже аксіомою положення, що тільки розмаїтість типів, форм власності, статусів, розмірів і конфігурацій об'єктів і територій природно-заповідного фонду забезпечує формування екомереж. Але цього мало – деякі степові регіони мають багато одиниць природоохоронних територій, але вони настільки фрагментовані і малі, що екомережу на їхній основі створювати нереально. При створенні екомережі на основі існуючої системи природоохоронних територій виникає проблема комплексного керування екомережею на основі міжвідомчої і міжсекторальної взаємодії.

6) Проведення масштабної економічної оцінки степових земель. Одна з проблем створення екомереж пов'язана з вибором економічних механізмів для формування і функціонування мережі. Питання обґрунтування економічної вигоди заповідників, національних парків, заказників і інших перспективних елементів екомережі піднімаються в літературі вкрай рідко. У той же час, вигоди від функціонування природоохоронних територій, виражені через прямі і непрямі економічні оцінки, очевидні. Екомережа комплексно виконує природоохоронні функції на локальному і регіональному рівнях, приносячи прямі і непрямі вигоди області і її конкретних територій. Разом з тим, охоронювані природні екосистеми виконують великий обсяг "екосистемних послуг" глобального характеру. Збереження біорізноманіття варто визначити як одну з найбільш важливих цільових функцій екомереж. Її економічна оцінка дотепер не проводилася, а це

значить, що вони не враховувалися в проектах розвитку степових регіонів.

Тільки економічні механізми виявляються реальним стимулом підтримки екомережі і виконання різними її елементами природоохоронних функцій. Якщо для самих ПЗФ досвід такої оцінки вже накопичений, то у відношенні економічної оцінки територій при формуванні екомереж таких оцінок майже нема.

7) Реальне включення степових регіонів у міжнародну і національну систему донорської підтримки на підставі обліку "екосистемних послуг". Важливо врахувати такі біосферні функції природних геосистем степової зони, як: поглинання вуглецю і підтримка його глобального балансу (у середньому 1,5 т/га в рік) чорноземами, острівними і долинними лісами; регулювання стоку і якості води, її акумуляції і забезпечення населення питною водою; згладжування сезонних природно-катастрофічних явищ, таких як аномальні паводки, селі, лавини, зсуви й ін.; регулювання клімату і зниження його негативного впливу на населення і господарство; запобігання ерозії, закріплення схилів і берегів, зниження ризику стихійних лих; збереження біорізноманіття і генетичних ресурсів екосистем, представлених усією розмаїтістю динамічних станів; забезпечення місцевого населення біологічними ресурсами, лікарськими засобами, деревним паливом і ін. Можна впевнено сказати, що тільки екосистеми функціонуючої степової екомережі здатні виконувати перераховані вище функції і претендувати на одержання компенсаційних і цільових коштів за це. Схеми фінансування – найрізноманітніші: від простої грантової системи, участі в програмах і ініціативах Європейського Союзу і Глобального Екологічного Фонду (ГЕФ) до складних механізмів Кіотського протоколу і участі в програмах реструктуризації за схемою "обмін боргів на природу".

8) Інтеграція природоохоронної діяльності країн (Україна, Росія, Казахстан, Монголія, Китай) у межах Євразійського Степового коридору, що забезпечить взаємодоповнюваність їх національних екомереж і об'єднання Пан-Європейської екомережі. В цьому напрямку реалізовані такі проекти ГЕФ, як "Збереження біорізноманіття в прикордонному Галицько-Слобожанському коридорі" (2003; Польща, Україна, Росія), "Підготовка стратегічної програми дій для басейну Дніпра і механізми її реалізації" (2001; Україна, Росія, Беларусь) та ін. При формуванні ринку землі

виникає гостра необхідність у фінансовій підтримці територіальної охорони біорізноманіття. Ці роботи могли б об'єднати інтеграційні процеси в прикордонних степових районах країн СНД.

9) Забезпечення комплексного керування степовими екомережами на регіональному рівні. Для цього буде необхідна розробка й апробація моделі комплексного керування регіональними екомережами на основі координації дій регіонального керування охороною навколишнього середовища, земельними, аграрними, водними, лісовими, рибними і мисливськими ресурсами. Дотепер усі невдачі з формуванням екомереж були зв'язані з неможливістю координації їхньої діяльності. Саме в степових регіонах ця модель може бути апробована. Крім того, вона могла б одержати розвиток у формі регіональних дирекцій екологічних мереж і навіть інтегруватися в прикордонні структури. Керування територіями, що мають різні форми власності, цільове призначення і статус – от камінь спотикання. Це пріоритетна проблема, що вимагає законодавчої підтримки. Можна намагатися вирішити її, використовуючи регіональні нормативні акти про резервування земель для розвитку системи ПЗФ. Але більш ефективним здається підхід, коли за рахунок комплексного керування вдається з'єднати в єдине ціле елементи екомережі, представлені загальнодержавними, регіональними і муніципальними землями природоохоронного призначення та напівприродні і природні екосистеми на аграрних землях. Він повинен проявитися при завершенні структурної реформи керування і поділі повноважень між органами державної влади, коли в муніципальних утвореннях з'являться економічні стимули (податкові пільги, переваги при наданні квот і ліцензій і ін.) і фінансові механізми (податкові відрахування і платежі в місцевий бюджет на природоохоронні потреби) підтримки заповідних земель.

10) Залучення місцевого населення в дії по збереженню природи. Зберегти і створити нові ПЗФ без підтримки місцевого самоврядування і місцевих громад не можна. Збереження біорізноманіття здійснюється на локальному рівні і всі конфлікти при їх створенні, плануванні землекористування, використанні ресурсів виникають через нехтування інтересами місцевого населення. Поки фактично відсутнє цивільне суспільство і деградоване місцеве самоврядування, про створення екомереж у

степових регіонах мови йти не може. Екологам треба братися і за цю непросту роботу. Тут може допомогти передача частини повноважень з охорони природи і регулювання використання біоресурсів на місця. Але чекати цього прийдеться довго – ні місцеві, ні державні органи влади на це йти не хочуть. Але все-таки буде відновлюватися місцеве самоврядування! А йому треба буде чимось керувати і кошти на це десь брати. Без цього цивільне суспільство не створить. Створюється парадоксальна ситуація – піклуємося про нечисленні народи Півночі, створюємо там "території традиційного природокористування", а степові села не можуть так само колективно розпоряджатися землею і ресурсами, що раніше традиційно їм належали. Якщо землі колективного користування (переліски, мисливські угіддя, водойми, ділянки рік із заплавами, сіножаті, пасовища й ін.), представлені природними і напівприродними екосистемами, збережуть свій статус у процесі поточних структурних реформ, то успіху в розвитку екомереж у степових регіонах буде досягнуто. Механізми і можливості захисту живої природи тут, очевидно, не гірші, ніж у державної і приватної власності. Перша, у слов'янській традиції – якби "нічия", у неї й украсти шматочок несоромно. Друга, як звичайно, асоціюється з позицією хазяїна – "що хочу, те й зроблю". А це для живої природи смертельне. Муніципальні ж землі, де частіше здійснюється колективне користування, недержавні. Вони під управлінням органів самоврядування і можуть стати реальною основою для планування регіональних і локальних екомереж.

Виходячи з вищевикладеного, слід вести роботу щодо доцільності і необхідності активізації зусиль для прямого чи опосередкованого відтворення природи степу. Великого значення тут набуває діяльність місцевих громад за підтримки і активності громадських організацій, підприємств екологічного профілю, управлінців та екологів. Степова зона як географічний ландшафт має право на повноцінне функціонування нарівні з ліською, пустельною та іншими, оскільки це є природне утворення і людина – чи то місцевий житель, чи управлінець, чи лісник не має ніякого морального права на її знищення.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

1. *Географічна енциклопедія України. В 3-х т. – К.: "Українська енциклопедія" ім. М.П. Бажана, 1993. – Т.3. – С. 235-236.*
2. *Тишков А.А. Глобальные изменения климата и деградация степных экосистем // Аридные*

экосистемы. – №2. – 1996. – С. 30-38. 3. Кириков С.В. 4. Тишков А.А. Что такое экологическая реставрация? // География. – №6. – 1993. – С. 8. 5. Тишков А.А. Приоритеты сохранения биоразнообразия степей России // Электронный журнал «BioDat». Институт географии РАН. – 2005. – 10 с. 6. Чибилев А.А. Экологическая оптимизация степных ландшафтов. Свердловск: Уральское отделение АН СССР. – 1992. – 172 с.

ТЕРИТОРІЇ ТА ОБ'ЄКТИ ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНОГО ФОНДУ В ЕКОМЕРЕЖІ ХЕРСОНЩИНИ

М.Ф. Бойко, П.М. Бойко
Херсонський державний університет

Основною складовою структурних елементів екомережі є території та об'єкти природно-заповідного фонду (Мовчан, 1997; Розбудова...1999, та ін.). Але нинішня мережа заповідного фонду Херсонської області недостатня не тільки за площею, але й за репрезентативністю. З рідкісних видів рослин лише 35% знаходяться в межах заповідних об'єктів, з рідкісних видів тварин – ще менше. Тобто, вона не може задовольнити вимоги до екомережі, що створюється (Бойко, Чорний, 2001; Бойко, 2004).

Важливою складовою екомережі є водні об'єкти – річки, озера, водно-болотні угіддя, канали, штучні водойми тощо. Найбільшою річкою області є Дніпро. В затоках Каховського водосховища на основі нашого обґрунтування створено заказник «Каїрська балка», запропоновано створити заказники «Миловська балка», «Новокаїрська балка», Осокорівська балка», «Болгарська балка» (Бойко, 2004, 2005 та ін.). Від греблі Каховської ГЕС до Дніпровського лиману запроєктовано створити Нижньодніпровський національний природний парк, площею 50 тис. га. Продовженням в субширотному напрямку є Дніпровсько-Бузький лиман зі своєрідною фауною і флорою, які охороняються в заказниках, створених на основі наших обґрунтувань: «Софіївський», «Широка Балка», Станіславський» та «Олександрівський». Тут запроєктовано Дніпровсько-Бузький національний парк, площею 45 тис. га та діє регіональний ландшафтний парк «Кінбурнська коса» (Миколаївська обл.), площею 10 тис. га. На Нижньодніпровських пісках, як частині екокоридору, розташовані заказники «Березові гайки», «Саги»,